

PRILOG POZNAVANJU UNIŠTENJA JEVREJSKE ZAJEDNICE U BANATU TOKOM DRUGOG SVETSKOG RATA

Sudbina Jevreja u Banatu u mnogo čemu se razlikuje od sudbine Jevreja u drugim krajevima Jugoslavije, pa i drugim krajevima koji su duže ili kraće vreme bili pod vlašću fašističke Nemačke.

Banat se u toku okupacije za vreme prošlog rata u administrativno-upravnom pogledu nalazio pod upravom vlasti u Beogradu, u početku pod onom koja je bila podređena vojnom zapovedniku Srbije, a kasnije pod komesarskom upravom koja je preuzela funkcije građanskih vlasti i u Banatu, a kada je osnovana Nedićeva vlada, formalno je ona i u Banatu preuzela građansku vlast. Međutim, stvarna situacija bila je drugačija. U Banatu se nalazila brojna grupa Nemaca⁽¹⁾ — folksdojčera, »Švaba«, kako su se nazivali i pod kojim imenom su imali i svoje organizacije (sportske i druge) i premda procenat Nemaca u Banatu u odnosu na ostalo stanovništvo nije bio bitno veći nego u nekim drugim krajevima Jugoslavije, npr. u Bačkoj (koja je bila pod mađarskom okupacijom), u Sremu, u nekim delovima Slavonije (koje su bile u sklopu tzv. Nezavisne Države Hrvatske) itd., ipak je uticaj banatskih Nemaca bio daleko veći od uticaja Nemaca u drugim krajevima Jugoslavije u kojima je nemačka manjina bila brojno zastupljena. Taj povlašćeni položaj Nemaca u Banatu nastao je otuda, što su pomenuti delovi okupirane Jugoslavije bili sastavni delovi (»za večita vremena«) satelitskih država Hitlerove Nemačke (Mađarska, NDH) ili su pak jedinstavno priključeni Nemačkoj, kao što je bio slučaj s jednim delom Slovenije. S obzirom na ovu činjenicu, Nemci, više oni iz Nemačke nego iz Jugoslavije, morali su ovo imati pred očima, da o tome vode računa i da se isuviše glasno ne izjašnjavaju protiv toga da budu podanici država tako vernih Hitlerovoj Nemačkoj. Bilo je, doduše, manje ili više javnih sukoba, što je podstaklo npr. novosadske

---

(1) Naseljavanje Nemaca u Banat i Vojvodinu uopšte bilo je najintenzivnije u toku XVIII i XIX veka.

fašističke »Jutarnje novine« (»Reggeli ujsåg«) da u jednom svom članku na početku okupacije donesu napis pod nazivom »Da govorimo otvoreno o onima koji kvare prazničko raspoloženje«, aludirajući pri tome sasvim otvoreno na Nemce u Bačkoj, koji su u to vreme mađarsku okupaciju Bačke smatrali verovatno samo privremenom, želeći da Bačka dođe pod istu upravu kao i Banat.

Nemci u Banatu nisu krili da se ne samo faktički nego i formalno ne osećaju obaveznim da se uvek podčinjavaju, u upravnom pogledu, građanskim vlastima u Beogradu. Činjenicu da ni formalno nisu imali nad sobom vlast neke druge države u savezničkom odnosu sa Nemačkom i da su toga svesni, banatski Nemci nisu nikada ni krili. Naprotiv, koristili su sve mogućnosti da Banat i formalno učine nemačkim. Npr., u Zrenjaninu, na glavnom trgu, nalazio se ogroman transparent sa natpisom »Dieses Land war, ist und bleibt deutsch« (Ova zemlja bila je, jeste i ostaće nemačka) i činili su sve da i bude tako. Ovakav njihov stav i položaj koji su imali u Banatu, omogućio im je da Banat učine prvom (zaista prvom) administrativnom (u faktičkom pogledu) celinom u celoj okupiranoj Evropi, gde je dosledno, tako reći 100%, sprovedena deportacija Jevreja. Iako formalno sastavni deo Srbije, iako su u Banatu važile iste naredbe i uredbe koje je sprovodio isti Gestapo u Beogradu, po istim uputstvima iz Nemačke, banatski Nemci, zahvaljujući stvarnoj situaciji i vlasti koju su imali, uspeli su da do sredine avgusta 1941. godine Banat učine »Judenfrei« što su uvek i s ponosom isticali. Posle 15. avgusta 1941. godine u Banatu nije bilo ni jednog jedinog Jevrejina — izuzev 43 žene (2) koje su bile u braku sa nejevrejima i još dva Jevrejina od kojih je jedan, po zanimanju učitelj u Vršcu, kako se u to vreme govorilo, bio u godinama posle prvog svetskog rata jedan od osnivača Kulturbunda, ali uprkos tome je ubrzo po deportovanju Jevreja nestao, dok je drugi bio inž. Herzfeld iz Zrenjanina, o kome će još biti reči. U ostalom delu Srbije Jevreji su se nalazili, mada stalno i teško maltretirani, još nekoliko meseci na relativnoj slobodi.

Ova tragična činjenica nam objašnjava ne samo zašto je tako malo Jevreja bilo u partizanskim odredima, koji su se do sredine avgusta 1941. godine u Banatu nalazili tek u početku, nego i zbog čega se iz Banata spasao tako zapanjujući mali broj Jevreja. Dok su u drugim krajevima Jugoslavije Jevreji kao celina deportovani mesecima, pa i godinama posle okupacije, iz Banata su već 4 meseca posle okupacije Jevreji nestali. Nije bilo mogućnosti za spasavanje, jer u to vreme nije se još ni znalo za sve ono što se kasnije saznalo, a uostalom da se to i znalo, ne bi mnogo vredelo, jer svako kretanje Jevreja bilo je od početka do te mere ograničeno, da je praktično svaki kontakt bio među njima sveden na minimum. Pod tim uslovima nije moglo biti ni govora, a kamoli

---

(2) Dokumentat zaveden u Istorijskom muzeju Saveza jevrejskih opština SFRJ, pod brojem 856, strana 231.

pokušaja, o nekom organizovanom spasavanju u susjednu Mađarsku ili Rumuniju, gde je u to vreme život Jevreja bio daleko snodljiviji, pa je zato uspešnih bekstava i bilo tako malo. Čak i berlinski »Börsenzeitung«⁽³⁾ javlja da je Banat »prva teritorija oslobođena Jevreja«.

Banatskim Jevrejima u celini pripada ta žalosna slava da su na sebi iskusili prvi svu strahotu hitlerovskog režima.

Pa ipak, i pored deportacije Jevreja Banata meseca avgusta u Beograd i njihovog istrebljenja u Beogradu i okolini tokom jeseni i zime iste godine, Jevreja je u Banatu bilo još 7 meseci posle toga. Bilo ih je malo, nisu bili na slobodi, ali ih je bilo. Koliko je piscu ovih redova poznato, o njima dosada nigde ništa nije zabeleženo i u raznim publikacijama se sa deportovanjem Jevreja prestaje da govori o Jevrejima u Banatu⁽⁴⁾. Želja da podatak o ovim Jevrejima ne padne u zaborav bila je i razlog da ovi redovi nastanu.

Pisca ovih redova, zajedno sa njegovim bratom, oktobra 1941, uhapsila je u Novom Sadu mađarska policija, a na osnovu traženja nemačkih vlasti iz Novog Kneževca (Banat), gde su im roditelji do deportacije živeli. Na osnovu te potražnice, predati su Nemcima na obali Tise u Novom Kneževcu i posle 48 sati odvedeni su u Zrenjanin u tamošnji zatvor Okružnog suda, gde su zatekli još desetak Jevreja. Svaki od njih stigao je tamo drugim putem. Vreme je učinilo svoje i malom broju preživelih iz tog zatvora nisu više u sećanju sva imena i svi detalji iz tih dana, ali neki momenti još nisu sasvim zaboravljeni.

Tako npr. prilikom bekstva iz Beograda kroz Banat na mađarskoj granici uhvaćena je porodica Levai iz Subotice⁽⁵⁾; Weinert Herman, krojač iz Beograda, uhapšen je zajedno sa svojom suprugom takođe prilikom bekstva na putu kroz Banat; Balajti Adolf, Jevrejin iz Mađarske⁽⁶⁾ bio je kao akviziter knjiga u Titelu i kako se antisemitskom sreskom načelniku nije svideo(!) — bio je slučajno na ulici legitimisan i ovaj ga je jednostavno predao nemačkim vlastima sa druge, banatske, obale Tise, koje se nisu mnogo interesovale kakve veze on ima sa Banatom, a nikada ni on niti bilo ko iz njegove porodice nikakve veze sa Jugoslavijom nije imao; žena trgovca Kanica iz Novog Bečeja zatekla se u Bečeju, u Bačkoj, i nju su Nemci jednostavno kidnapovali; to su učinili i sa poro-

---

(3) Sos E.: »Europai fasizmus és antiszemizmus«, Magyar Téka, Budapest, str. 84.

(4) »Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji«, izd. Saveza jevrejskih opština FNRJ, Beograd, 1952; — Stanojlović A.: Jevrejski almanah 1959—1960, izd. Saveza jevrejskih opština FNRJ, Beograd (str. 129).

(5) Otac krajem 1944. godine ubijen u Budimpešti, dok su mati, sin inž. Ladislav-David, elektroinženjer i snaha dr Piroška, bakteriolog — svi u Jerusalimu.

(6) Sada nastanjen u Hajfi.

dicom Šternhajm (sinom Zoltanom, advokatskim pripravnikom iz Vršca, njegovom majkom i maloletnom sestrom), a i sa Kraus Stevanom iz Zrenjanina, koji se nalazio u Senti. Rajcer Makso, rukavičar iz Beograda, sa ženom Jelenom^(?) i bratom od strica Andrijom uhvaćen je na Tisi, na domak Ade, tako reći već na mađarskoj teritoriji. Slična je sudbina bila i Haker Tibora, poreklom iz Lugoša, Rumunija, koji je kao zubar radio u Srbiji i prilikom pokušaja da se spase u prolazu kroz Banat uhvaćen je isto kao i Kon Fraciška, domaćica iz Ade koja je bila u Beogradu i pokušala da stigne kući, ili Bošković Eugen (Jenö), dete iz nekog bačkog sela, koje se nekako zateklo u Beogradu na početku rata. Sve su te osobe bile manje ili više još na slobodi do bekstva koje im je još jedino preostalo da spasu goli život. Ostalim Jevrejima, pretežno ženama i deci (muškarci u to vreme više nisu bili nigde u Srbiji na slobodi) imena su zaboravljena i verovatno im se više, na žalost, neće nikada ni saznati.

Tokom sledeća 4 meseca pridošlo je još nekoliko jevrejskih žena, većinom sa decom, koje su se legalno ili ne, nalazile u Beogradu i pokušale da prolazeći kroz Banat dođu do Mađarske i u tome nisu uspele. Tako je krajem januara 1942. godine u tom zatvoru, u koji su upućeni svi Jevreji uhvaćeni u Banatu, nalazilo oko 25 Jevreja raznog pola i uzrasta.

Život u zatvoru bio je težak, ali nije bio nesnošljiv. Bilo je fizičkih maltretiranja, mada time nikom život nije bio neposredno ugrožen. Hrana je bila zatvorska, a čuvari su bili delom još predratni zatvorski čuvari, a delom Nemci. Bilo je atrociteta, npr. buđenje noću s nalogom da se probuđeni odmah spremi jer ide na streljanje ili, na radu se moralo ići kroz najdublje blato i sl., u čemu se osobito isticao novopostali Nemač, koji nije dobro ni govorio nemački, Jalgoci Laslo, Mađar poreklom. Muškarci su, dok se radilo na seči drva kraj Begeja, ili na transportnim ili drugim sličnim fizičkim poslovima, radili sami, a žene su bile u zatvoru i radile lakše poslove. Kada se posao sveo na sređivanje jevrejskih pokretnina u bivšim jevrejskim stanovima u gradu i u kasarni na Melenačkom putu (u kojem su svi Jevreji iz Zrenjanina pre deportacije bili koncentrisani), negde u drugoj polovini decembra, na posao su izlazile i žene. U to vreme položaj koji su zatvorenici imali postao je čak i lakši. Posao u fizičkom pogledu nije bio tako naporan, jer su do tada sve teže i vrednije delove nameštaja Nemci, tamošnji kao i oni iz Nemačke, najvećim delom odneli ili su se pak u bolje nameštene stanove sami uselili, a osim toga neosporno je da su stražari blažim nastupom prema zatvorenicima hteli sebi da obezbede na neki način njihovu naklonost da bi im zatvorenici izabrali najkvalitetnije od onoga što zatraže. Zatvorenici su u prostorijama kasarne bili bez stalnog neposrednog nadzora i jedan

---

(?) Jelena verovatno živi u Južnoj Americi.

stražar, na primer, sam je ponudio da će kad god bude obilazio deo kasarne gde su zatvorenici radili na sređivanju stvari da zviždi, kako bi znali da on dolazi a ne neko drugi, pa u tom slučaju ne moraju da žure s radom. S obzirom da se među zrenjaninskim Jevrejima, prilikom osnivanja logora u kasarni, pronosila fama da će tu ostati mesecima (»možda se neće smeti vratiti u svoje kuće odavde čak ni do kraja rata«), u kasarnu su bili doneti najbolji predmeti kućanstva i dosta namirnica koje nisu mogli da ponesu sa sobom prilikom deportovanja u Beograd, pa tako zatvorenici nisu u hrani oskudevali. Oskudica se jedino jako osećala u obući, pošto je sva iole upotrebljiva obuća već bila razneta u vremenu od deportovanja Jevreja do zime, pa tako je, na primer, jedan od zatvorenika celu tu tako hladnu zimu proveo u sandalama, umotavajući noge u krpe, što nije bilo od velike pomoći na putu od blizu dva kilometra koliko je bilo od zatvora, gde su noćivali, do kasarne. Takav se, manje-više jednoličan rad odvijao iz dana u dan, pa čak i na pravoslavni Božić, početkom januara 1942. godine, kada je u Zrenjaninu i drugim mestima Banata streljano 150 partizana i njihovih simpatizera. Treba istaći da je to bilo jedino streljanje u Srbiji i Banatu kada među streljanima nije bilo Jevreja — »potreban« broj nije dopunjen Jevrejima nego Ciganima, kojih je u to vreme takođe bilo po zatvorima Banata. Zašto je to bilo tako, zatvorenici nisu nikada saznali.

Od života koji su zatvorenici vodili u zatvoru sasvim je odudao život pomenutog inž. Herzfelda. On se krajem prošlog veka rodio u Banatu i završio je studije hemije u Nemačkoj. Za vreme prvog svetskog rata, radeći za nemačku vojsku, postao je invalid rada, a posle rata oženio se udovicom nemačkog oficira, takođe oficirskom ćerkom, koja mu je dovela kćer iz svog prvog braka, a i njemu je takođe rodila kćer. Kako je zadržao jugoslovensko državljanstvo, a imao je ženu Nemicu i bio je nemački invalid rada, mogao je u Nemačkoj da radi još nekoliko godina posle dolaska Hitlera na vlast. Međutim, neku godinu pred rat došao je u Zrenjanin i otvorio hemijsku radionicu. Po ulasku Nemača u Jugoslaviju i po uvođenju šikaniranja Jevreja, njegova supruga je od glavnokomandujućeg generala Srbije, koji je bio školski drug njenog prvog muža, dobila potvrdu da inž. Herzfelda treba smatrati izuzetim od svih mera protiv Jevreja. Kada je taj general premešten iz Beograda, jedan od rukovodećih gestapovskih službenika u Zrenjaninu, SS-untersturmführer Harry Zeller (navodno, sada živi negde u Nemačkoj) na prevaru, prema pričanju Herzfelda, oduzeo mu je pomenutu potvrdu (pozvan u Zellerovu kancelariju, vodio je ovakav razgovor: »Na osnovu čega ste vi kao Jevrejin na slobodi?« — »Imam pismeno odobrenje«. — »Da vidim. To je falsifikat. Ispitaću. Sad možete ići.« Posle nekoliko dana pozvan je ponovo do Zellera: »Na osnovu čega ste kao Jevrejin na

slobodi?» — »Pa videli ste odobrenje koje imam i uzeli ste ga sami.« — »Lažete, ilegalno ste na slobodi. Uhapšeni ste«. Ipak, nije smeo sasvim da ga ponizi. Inž. Herzfeld je imao specijalni tretman: imao je svoju krevetninu, nikuda na rad nije išao, hranu je dobijao od kuće, svakodnevno je nasamo mogao da razgovara sa svojom suprugom. Negde u drugoj polovini januara, vrativši se sa posla, saopštio je zatvorenicima da mu je žena ispričala kako će zatvorenike tih dana pozvati na saslušanje radi izjašnjenja da li su zaista oni iz Bačke, kako svi to uporno tvrde u nastojanju da se kao mađarski građani dočepaju mađarske teritorije i time spasu neposrednog uništenja (zatvorenici nisu ništa znali za raciju u Šajkaškoj i u Novom Sadu) i da pri tome treba svim silama nastojati da se Nemci ubede kako su svi odvajkada živeli u Bačkoj i da su se samo slučajno zatekli u Banatu, odnosno Srbiji, jer bi to moglo da pomogne u ostvarivanju namere da se pređe iz Banata u Bačku, odnosno Mađarsku. Zaista, posle par dana, upravnik zatvora Bauer (Nemac iz Banata, pre rata kolar) vršio je saslušavanje svih zatvorenika, a i stražari su govorili da se sprema prebacivanje Jevreja iz zatvora u Mađarsku. Nekoliko dana kasnije Herzfeld je ispričao da mu je žena saopštila zbog čega je došlo do ove izmene stava Nemaca prema Jevrejima. Neko od nemačkih komandanata u Banatu tražio je odobrenje da novu, 1942. godinu dočeka u Beogradu i to mu je odbijeno, a taj komandant je uprkos tome otputovao u Beograd. Iste noći, zbog leda na Dunavu, prestala je da saobraća skela između Pančeva i Beograda i kako između Banata i drugih delova Jugoslavije nije bilo mostova, mogao se vratiti u Zrenjanin samo preko Zemuna, Novog Sada i Segedina. U to vreme takvo putovanje je trajalo nekoliko dana, pa kako su ga u međuvremenu tražili iz Beograda telefonom, da bi se opravdao zbog čega je odsustvovao uprkos zabrane, naveo je kao razlog da je bio u Mađarskoj da pregovara sa mađarskim vlastima. On će da preda »mađarske« Jevreje, tj. one koji stalno tvrde da su iz Bačke, u zamenu za banatske Jevreje, kojih je nešto malo bilo u bačkim mestima. Da bi dokazao »istinitost« svojih tvrdnji, on će izvestan broj Jevreja iz zrenjaninskog zatvora da prebaci u Mađarsku, a ako mu mađarske vlasti ne predaju »njegove« (banatske) Jevreje, on nije kriv što se izmišljeni »fer plej« nije obostrano poštovao.

To je bio razlog da zatvorenike nije iznenadila naredba 10. februara 1942. godine popodne da osam zatvorenika — Jelena Rajcer, 4 člana porodice Levai, Balajti Adolf i pisac ovih redova sa svojim bratom — odmah prekinu sa radom i da se vrate iz karnarne u zatvor, gde im je saopšteno da će biti kao prva grupa, još isto veće, odvedeni i predati mađarskim vlastima. Istu noć su pomenuti zatvorenici i jedan bivši mađarski građanin (koji je kao istaknuti učesnik revolucije u Mađarskoj po njenoj propasti 1919.

godine, emigrirao u Jugoslaviju, na izrazito traženje mađarske policije uhapšen u Zrenjaninu, gde je živeo do pre nekoliko dana) odvedeni u zatvor u Novi Bečej, da bi 12. februara popodne preko zaleđene Tise bili odvedeni na bačku obalu reke i tamo predati mađarskim žandarima. Odmah po dolasku u Bečej, svog sunarodnika žandari su odveli u zatvor kontrašpijunaže (»Kémelhàritó«), a osmoro Jevreja u policiju, a iduće večé u centralni policijski zatvor u Budimpeštu (»Toloncház«), odakle su posle nekoliko nedelja odvedeni na razne strane.

»Prva grupa« ostala je i jedina grupa koju su Nemci predali, tako reći na »revers« mađarskim vlastima. Preostali Jevreji su i dalje ostali u zrenjaninskom zatvoru. Iz jednog dokumenta⁽⁸⁾ vidi se da je tadašnji šef Gestapoa u Zrenjaninu, Pammer Karl, stavio predlog Komandi javne bezbednosti pri policijskoj prefekturi za Banat, na ruke Pelikan Ernesta, da se prilikom streljanja koje treba da se izvrši kao odmazda zbog ubistva Vjekoslava Krala, šefa političke policije u Pančevu — koje su izvršili rodoljubi 6. III 1942. godine — uzmu u obzir i Jevreji Bošković Jene, Kraus Stevan, Rajcer Andor, Rajcer Makso, Šternhajm Zoltan i Vajnert Herman. Po izvršenoj odmazdi 14. III 1942. godine, obnarodovane su plakate⁽⁹⁾ sa imenima pomenutih Jevreja, samo umesto Bošković Jenöa, stoji ime Haker Tibora (zbog čega je ova izmena izvršena, nije poznato).

Šta je bilo sa ostalima, ženama i decom, ne zna se, ali se zna da su i njih negde početkom marta odveli — nije teško pogoditi zbog čega; nije poznat način njihovog ubistva niti je poznato mesto gde su sahranjeni. Posle toga, sem pomenutih Jevrejki u braku sa nejevrejima, na teritoriji Banata Jevreja više nije bilo, sem, možda poneko ilegalno, sve do oslobođenja Banata, oktobra 1944. godine.

Ni sada, gotovo četvrt veka posle opisanih događaja, mnogo šta preživelim jevrejskim zatvorenicama zrenjaninskog zatvora ostalo je nejasno. Da li su informacije koje je saznala supruga ing. Herzfelda doista bile tačne? Da li je izbor lica koja su predana mađarskim vlastima vršen nekim žrebom ili na osnovu samo zatvorskoj upravi poznatog kriterijuma? Da li je puka slučajnost ili sastavni deo neke politike da je prilikom masovnog streljanja početkom januara 1942. godine, za razliku od uobičajene nemačke prakse, broj budućih žrtava umesto Jevrejima, koji su Nemcima bukvalno bili pri ruci (u zrenjaninskom zatvoru streljanja su vršena pod prozorom prostorije gde su Jevreji-muškarci noćivali), dopunjen samo

---

⁽⁸⁾ Dokumentat br. 856/46 u Istorijskom muzeju Saveza jevrejskih opština SFRJ u Beogradu, str. 249.

⁽⁹⁾ V. fotokopiju pod br. 3 u »Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji«.

Ciganima? Zbog čega je izvršena, u poslednjem času, izmena, pa je umesto Bošković Jenča »zvanično« streljan Haker Tibor?

Ova pitanja i niz drugih s tim u vezi ostaće, verovatno, za uvek bez odgovora i neće se saznati nikada zbog čega su hitlerovci u vreme kada je doneta odluka o »Endlösung« jevrejskog pitanja, isпусти iz svojih ruku osam Jevreja za koje se već nigde niko nije mogao zalagati.

Neka ovi redovi budu prilog poznavanju sudbine Jevreja u Banatu, a ubijenim Jevrejima — kojima se ne zna tačno ni broj niti im se znaju imena — pozdrav od šake još preživelih njihovih bivših zatvorskih sapatnika.